

Lahing Thermopylai all on lõppenud

Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. Toim.

Piret Kruuspere. Eesti TA Underi ja

Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2008.

Vastne koguteos pakub 822 leheküljel monumentaalse ülevaate eesti kirjandusest paguluses Teise maailmasõja järel. See on nii kaua oodatud kui ka hädavajalik infokogu – ning ilmselt viimasena kõige enam kasutamist leiabki. Ühtlasi aga sobiks seda sisse juhatama read Kalju Lepiku luuletusest „Thermopylai”: „Tagasi rändavate rändlindude jäljed on kirjutatud / eilese lumele.” Raamat on sümboolne kokkuvõtte 1980.–1990. aastate vahetusel alanud pagulaskirjanduse „kojupöördumisele” ja avastamise õhinale. Teose juuri tuleb otsida just toonastest konverentsidest ja väljaannetest, selle esimesi variatsioone võime aga lugeda vihikutesarjast „Eesti pagulaskirjandus 1944–1992”.¹ Ilmumata jäi proosakäsitus ja see valmis juba plaaniga anda ühtede kaante vahel välja terviklik ülevaade. Leiti mõned uued autorid, lisandus peatükk tõlgetest ja võõrkeeles kirjutatud teostest ning biograafiline andmestik – ja *last but not least* tegi toimetaja Piret Kruuspere hiigeltöö mitte ainult teose kokkupanemisel, vaid ka bibliograafia täiendamisel.

Ent teos ei peegelda ainult kahe aastakümne pikkust valmimisteedkonda, vaid tõstatab ka küsimuse: kuhu me oleme paguluse (kultuuri)ajaloo kirjutamise ja tõlgendamisega jõudnud? Paratamatult tuleb tõdeda, et kuigi see võiks olla vägagi avastuslikuks väljakutseks, siis ulatuslikud käsitlused puuduvad; siiani on laiemas mastaabis uuritud Nõukogude Eesti ja pagulaste suhteid, ka pagulaste elulugusid.² Teisalt on just kirjandusteadlased (Jaak Undusk, Rutt Hinrikus, Tiina Kirss jt.) pakkunud pagulaskultuurile, sh. -kirjandusele välja mitmeid uusi tõlgendusraame. Kõnesolevas koguteoses

peegelduvad need siiski võrdlemisi hajusalt – käsitus rajaneb põhimõttel, et iga alapeatüki (kaas)autorid töötavad ise välja oma käsitluse struktuuri ja laadi; samuti ei ole taotletud terminoloogilist ühtlustatust. Pagulaskultuurist ja selle mõtestamisest annab hea, kuid teema olulisust arvestades siiski võrdlemisi lühikese ülevaate P. Kruuspere sissejuhatatus (lk. 9–26). Ühelt poolt võikski väita, et teos peegeldab hästi paguluse tõlgendamisel valitsevat pluralismi – või ühtlasi pisukest peataolekut. Teisalt aga tasub meele pida, et ka sõnastamata teooria on teooria; ka juhul, kui koostajate sooviks on jätta uurimus teoreetiliselt raamistamata, on neutraalsus üksnes näiline. Just viimasest veendumusest lähtudes ongi järgnevalt vaetud koguteose raskuspunkte ja veelahkmeid.

Teos jaguneb järgmisteks osadeks: „Proosa”, „Memuaristika”, „Näitekirjandus”, „Luule”, „Lastekirjandus”, „Tõlkekirjandus”, „Tõlked ja võõrkeeletes ilmunud teosed”, „Eesti kirjanduse kordustrükiid”, „Kriitika” ning „Kirjandusteadus”. Nagu öeldud, on eri autorite koostatud ja kirjutatud (ala)peatükkide laad võrdlemisi erinev: esineb nii refereerivat kui ka julgemat ja esseistlikumat lähenemist. Suures osas edenevad peatükid autorite haaval, kelle elu ja loomet on kirjeldatud üsna erinevas mahus – paarikümnest reast kuni kümneleheküljeliste käsitlusteni. Valdav on positivistlik biograafilise kirjeldus, kuna aga tõlgendavam, eelkõige teema- ja motiivi-, aga ka vormianalüüs muutub tugevamaks näitekirjanduse ja luule käsitlustes (ehkki neile on eelseks, et paljude kirjanike elukäik on proosaosas juba n.-õ. ära tutvustatud). Näiteks võib tuua Bernard Kangro, kelle proosaloomest saame biograafilise ja kirjeldava (lk. 75–86, Oskar Kruus), näidenditest aga motiivi- ja kujundianalüüsile keskenduvat (lk. 336–343, P. Kruuspere) ning luulest üsnagi vormikeskse ülevaate (lk. 420–430, Arne Merilai). Kahtlemata tuleb kirevus sellisele teosele ainult kasuks, ehkki julgemat käsitlused osutavad ka värske üldisele vähesusele ja mõjuvad kohati irdsena. Hea näide on Enn Nõu looming analüüs feministliku kriitika vaatenurgast (lk. 229–233, Eve Annuk), mis paneb ainsa nn. kriitilisest teooriast lähtuva

¹ P. Kruuspere. Näitekirjandus, 1993; R. Krusten, M. Kalda, P. Viies. Kirjandusteadus. Kriitika. Lastekirjandus, 1995; Ö. Kepp, A. Merilai. Luule, 1994; H. Rebane, E. Teder, Ü. Tonts. Memuaristika. Tõlkekirjandus. Kordustrükiid, 1996. Kõik ilmunud sarjas „Eesti pagulaskirjandus 1944–1992” Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse väljaandmisel.

² I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara, Tallinn, 1996. T. Kirss. Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2006.

tõlgendusena paratamatult küsima, kas või miks vääris seda just nimetatud autor.

Samuti peituvad kõige hõlmmamise soovi ning (teoreetilise) kontseptsiooni ja selgroo puudumise vahel potentsiaalsed pinged. Koguteos seab eesmärgiks pagulaskirjandusest täieliku ülevaate andmise, kaanonilooma sihte sõnastamata. Siiski oleks väär tõdeda, et üks kirjandusajalugu sellega ei tegele. Nagu ikka, osutub totaalsus näiliseks. Sõbraliku naljaga pooleks võiks osutada juba pealkirjale, mis lubab anda ülevaate kogu 20. sajandist – ent teos alustab siiski mitte nt. 1905., vaid alles 1944. aastaga.

Olulisimaks, ehkki otseselt sõnastamata kriteeriumiks on traditsiooniliselt eestikeelsus, sest pagulaste poolt muus keeles kirjanpandu leiab mainimist üksnes põgusalt (üsna kõnekalt jagab see peatükki eestikeelsete teoste tõlgetega võõrkeelde). Niisiis peab seegi kirjandusajalugu eesti kirjanduse *ruumiks* esmajärjekorras *eesti keelt*.³ Eestikeelsete teoste hindamisel on valdav kirjanduse progressi ideele tuginev „uuenduslikkuse” kriteerium. Kõrvalepõikena tuleb mainida, et selle teemaga seostub veel üks huvitav tahk: märkimisväärsel hulgal on teosesse kaasatud tsitaate ja hinnanguid paguluses ilmunud retsensioonidest ja muudest metatekstidest. Niisiis võib raamatut soovi korral lugeda ka omalaadse retseptsioonijalooni, varjatud ülevaadena sellest, kuidas neid teoseid võeti vastu pagulaskriitikute ja -publiku seas. Teose autorite oma hoiakutes on valdav kiitev ja tunnustav toon, mis iseloomustas 1980.–1990. aastate vahetusel kodumaal valitsenud „mõistvalt väärtustavat” (Maire Liivamets) suhtumist pagulaskirjandusse.⁴

Siiski on ammendavuse soov viinud selleni, et teoses on püütud kajastada võimalikult „kõiki” autoreid. Projekti eripära muutub mõistetavaks, kui üritame kujutleda sarnast ülevaadet Eestis ilmunud kirjanduse kohta – pigem nimetataks seda ilmselt nt. kirjastamise või kirjakultuuri ajalooks. Siingi ei vaikita maha harrastajalikkuse osakaalu pagulaskirjanduses, ent see muudab ebamugavaks suhte kunstilise ilukirjanduse normiga.

Teose suur struktuur põhineb ju klassikalistel žanridel, mis tekitab traditsioonilise

hierarhia: olulisimana kerkivad esile proosa ja luule. Jaotuse rakendamine üpriski eripärase kogukonna poolt loodud ainesele tekitab aga paratamatult mitmeid küsimusi. Kõige teravamalt osutab neile koguteose problemaatiline vahekord memuaristika jm. mälu kirjandusega. Esmalt jääb selgusetuks juba seegi, kuidas käesolevas teoses memuaristikat defineeritakse: nt. on selle alla hõlmatud kirjandusajaloolised esseed, mälestuslikud romaanid aga mitte. Mälu kirjandust veidi isegi alavääristatakse – juba sissejuhatuses tõdetakse, et pagulaskirjandus jääb memuaristika tõttu sageli „kunstiliselt hõredakoeliseks” (lk. 12). Klassikaline lähenemine, mis väärtustab kirjakultuuris normina ilukirjandust, ei pruugi aga pagulaskirjanduse puhul sugugi kehtima jääda. On ju juba praegu, mil sinne raamatuturg on muutunud pagulaskirjanduse vastuvõtjast kujundajaks, tekkinud selle vastu huvi nimelt tänu viimasel ajal avaldatud memuaaridele, päevikutele ja kirjavahetustele. Sellele on oma arvustuses tähelepanu juhtinud ka Sirje Olesk, kes väljendab usku, „et just need materjalid jäävad pagulaselu mõista soovijate jaoks primaarseteks, mille juurde loetakse vaid mõningaid püsijäänud kirjandusteoseid”.⁵

Koguteoses aga hinnatakse memuaristika puhul esiteks ilukirjandusele lähenevat esitluslaadi, teiseks faktitruudust ja mõne valdkonna head tutvustamist (teosed ongi jaotatud mäletaja elukutse järgi). Kummatigi läheb nii kaduma võimalus vaagida pagulase kirjakultuuri kõige olulisemaid tahke, seda enam, et sellest (sh. ilukirjandusest) moodustas suure osa just mälestuslikku laadi kirjandus. Kirjeldav lähenemine muudab ent teoste käsitlused pahatihti üksteisega äravahetamisi sarnasteks sedastusteks, et memuaaride autor kirjeldab elu Eestis, põgenemisteedkonda ning kohanemisraskusi uuel asukohamaal. Ilukirjanduse puhul aga nenditakse sageli, et kirjanik kõneleb kodu ja mineviku kaotamise valust ning kohanemisraskustest, mis arenevad lõpuks eksistentsiaalseks üksindustundeks – mudeliks on siinkohal mõistagi Karl Ristikivi jõudmine „Kõik, mis kunagi oli” (1946) juurest „Hingede ööni” (1956). Ühest peatükist teise korduvana

³ J. Undusk. Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil. Teese kommentaaridega. – Looming 1999, nr. 2, lk. 250.

⁴ Vt. T. Kirss. Purustatud tamme harud: Kodueesti ja diasporaa kirjandussuhted. – Looming 1999, nr. 5, lk. 756–769.

⁵ S. Olesk. Eesti eksiilkirjandus igaviku jaoks dokumenteeritud. – Eesti Ekspress (Areen), 06.02.2009.

ütleb see üldistus paraku väga vähe kõnesolevate teoste kohta, muutudes järk-järgult sisutühjaks: teostest küll otsitakse paguluse märke, aga neid ei tõlgendata.

Ühe juba küllaltki tuntud võimalusena on nt. J. Undusk ja R. Hinrikus juhtinud tähelepanu aja ja ruumi kategooriate funktsioonidele pagulaskirjanduses. Ühelt poolt avaldab asukohatus ajalootajule erakordset mõju – asukoha määramatus korvatakse senisest tundlikuma ajalise orientatsiooniga.⁶ Teiselt poolt aga leiab aset kohavahetus: „...kõik see, mis enne moodustas välisilma, on nüüd muutunud siseilmaks”.⁷ Nende küsimuste üle juurdleb siin ühena vähestest Janika Kronberg, mh. tõdedes, et arbujaate põlvkonna pagulaskirjanike seas „hakkab kaotatud kodumaad üha enam asendama teine, vaimne ja kirjanduslik reaalsus” (lk. 65).

Sootumaks vaagimata jääb küsimus: millist rolli minevikule keskendunud kirjandus (*resp.* kirjakultuur) pagulaskogukonna jaoks omas ning kui kaua püsis mineviku jätkuva läbikirjutamise nõudlus? Kas kirjanduses kestis kodumaakaotuse-trauma vaagimine kauemgi kui pagulaskogukonnas (*resp.* -lugejas)? Seegi oleks võimaldanud teha käsitlust täpsemaks, seda enam, et viljakatest teoreetilistest raamidest puudust ei tohiks olla. Ühe paguluse ajalugu laiemaltki puudutava tõlgendusena on T. Kirss pakkunud välja traumateooria, mis võimaldab üsnagi viljakalt analüüsida traagiliste kogemuste teadvustamise ja nende mälestuse allasurumise vahel käivat võitlust.⁸

Samas ei saa mõistagi unustada põgenemise ja paguluse tähendust n.-õ. rajava trauma ja jutustusena. Kogukonnasisene lein, avaliku süüdistuse ja õiguse nõudmine avaldavad mõju kirjandusele (ja vastupidi): „...haavadel ei tohi lasta kinni kasvada, lein, millest toitub mäletamine, ei tohi lõppeda.”⁹ Ka käesolevas teoses tõdetakse, et kuna pagulus on paratamatult poliitiline fenomen, on paguluses kõik poliitiline. Kaalumist leiab aga eelkõige poliitika mõju pagulaskirjandusele, vähem pööratakse tähelepanu pagulaskirjanduse poliitilisele funktsioonile.

Erinevaid tähendusi kannavad juba nimetused: see, kas kasutame laensõna „eksiil” või ko-

dusemat, ent poliitiliselt laetud sõna „pagulus”, kas kõneleme ulguesta, välisest, diasporaa või emigrantlikust kirjandusest. Siinne teos ühtsusele ei pretendeeri, sissejuhatuses öeldakse: „mõistete *pagulaskirjandus*, *eksiilkirjandus* ja *välisest kirjandus* kasutus võiks peegeldada käsitletavate kirjanike suhet oma ainega ja staatuse määratlust” (lk. 23). Lakmuspaberina kolmikjaotust siiski võtta ei saa, ehkki välisest märksõna kerkib tõesti rohkem esile vähemkonservatiivsete, ka Nõukogude Eestiga suhelnud autorite puhul.

Koguteos lahendab oma suhtumise kirjanduse poliitilisse rolli peamiselt kriitikana kõige rahvuskonservatiivsemate autorite (eelkõige luuletajate) pihta. Mõistagi kirjutati tellimustöid nii pagulaste kui ka Nõukogude Eesti leiris, nende kritiseerimine ei peaks aga olema eesmärgiks omaette. Märksa viljakam võiks olla analüüsida kirjanduse rahvuspedagoogilisi sihte, aga ka isikliku kannatuse tõlkimist rahvuslikuks tragöödiaks jmt.

Samuti leiab eelkõige sedastamist, vähem analüüsimist „eestlaseks jäämise” kujunemine kultuuriliseks imperatiiviks – ning kultuuri mõistmine relvana. Eesti algupärand paguluses hakkas tähendama kaugelt rohkemat kui lihtsalt kirjandust – Bernard Kangro sõnastatuna polnud see mitte ainult kirjanduse ja kultuuri elu ja surma küsimus, vaid kogu rahva olemasolu ja vabaduse taastamise probleem.

Kultuuri mõistmine ellujäämise ja vastupanustrateegiana on üldtuntud fenomen. Selle, nagu ka kogu pagulaskirjanduse käsitlust avardanuks oluliselt ilmselt just võrdlev analüüs – ei ole ju eesti pagulaskirjanduse näol tegemist ainulaadse nähtusega. Siin aga puuduvad täiesti kõrvutused teiste (sh. ka kõige lähemate, teiste Balti riikide 1944. aasta järgsete) pagulaskirjandustega. Konteksti näikse ahendavat eelkõige kahe eesti kirjanduse ühendamise soov, mille mõjul pagulaskirjandust vaadeldakse üksnes seoses Nõukogude Eesti kirjanduse arenguga (eelistatult osutatakse sarnasustele kirjanduse „uuenemise” vallas). Kodu- ja Välis-Eesti kirjanduse ja publiku vastasmõjud on kahtlemata huvitav ja lai teema, kummatigi oleks see ehk väärinud käsitlemist eraldi. Prae-

⁶ J. Undusk. Ajalookirjutusest Eestis ja eksilis Teise maailmasõja järel. – Tuna 2007, nr. 1, lk. 4–26.

⁷ R. Hinrikus. Lääne pildi ja kodumaa pildi mõningaid teisenemisi eesti kirjanduses. – Keel ja Kirjandus 2001, nr. 9, lk. 605. Vrd. M. Kalda. Suletud ruum: tegevuspaigast kujundiks. – Looming 1999, nr 5, lk. 727–737.

⁸ T. Kirss. Põgenemine ja trauma. – Looming 2002, nr. 12, lk. 1870–1880.

⁹ T. Kirss, Põgenemine ja trauma. – Looming 2002, nr. 12, lk. 1872.

gu aga jääb Eestis püsiva võrdlusfookuse tõttu pagulaskirjandus seostamata oma vaimse ja sotsiaalse keskkonnaga: lääne kirjanduse, aga ka kultuuriliste ja ühiskondlike arengutega.

Eesti pagulaste kirjakultuuri konteksti seisukohalt (aga miks mitte ka võrdlevas perspektiivis) avardanuks teost põhjalikum ülevaade kirjastamispoliitikast ja -praktikatest – ehkki siinkohal võib muidugi osutada paarile hiljutisele põhjalikule uurimusele.¹⁰ Kuidas tegeldi leviku, kirjastuste konkurentsi ja lugejaskonna kindlustamisega, kui palju oli viimaste hulgas aktiivseid lugejaid ja kui palju telliti kirjandust eelkõige toetusena kultuuri rahvuslikule missioonile? Mil määral tuli ette esteetilisi ja ideoloogilisi piiranguid või tsensuuri? Jne., jne.

See juhatab ühtlasi arvustust kokkuvõtva küsimuse juurde: kas „Eesti pagulaskirjanduse ajaloo” näol on tegemist kirjanduse või kirjakultuuri ajaloo? Teos näikse tahtvat olla mõlemat. Ühelt poolt teeb see sammu kirjakultuuri ajaloo poole, teiselt poolt aga seab normiks ja mõõdupuuks siiski ilukirjanduse. See laeb käsitluse paradoksiga: kui eesmärgiks on kogu kirjakultuuri sissearvamine, siis selgelt ei vasta kõik vaetud teosed klassikalise kõrge kirjandusajaloo nõuetele, neid ei õilista selleks isegi pagulus. Niisiis näikse teos püstitavat põhimõttelise küsimuse, kas pagulaskirjandusest tervikuna saabki üldse kirjutada klassikalist kirjandusajalugu? Ilmselt juhul, kui seda teha *homage*’iga pagulaskirjanike kunagistele püüetele kirjutada kogu eesti pagulaskirjandus üheks suureks, terviklikuks kirjanduseks. Kui aga tahta pagulaskirjandusele kehtvat ja mõistetavat tähendust Eesti (kultuuri)ajaloos, siis tuleks seda edaspidi ilmselt analüüsida avaramatest raamidest lähtudes.

Selle ülesande jaoks jääb „Eesti pagulaskirjanduse ajalugu” ilmselt pikaks ajaks üheks olulisemaks sillapeaks.

Linda Kaljundi

Kultuurimehe mälestused trükisõna ajaloo taustal

Arnold Everaus. Vaenukõis ehk ühe perekonna sidemed trükindusega. I kd. (Tartu), 2007, 432 lk.; II kd. 2008, 448 lk., III kd. 2008, lk. 352. Kirjastus Greif.

Viimase kahe aasta jooksul on lugejateni jõudnud kolm mahukat köidet Põltsamaa vahetust lähedusest pärit, Tartus tuntud kultuuritegelase Arnold Everausi mälestustest, mille pealkiri viitab trükindusele. Tegemist on üpris mahuka trükisega – ühtekokku 1232 lehekülge.

Autor on sündinud 1928. a. Uue-Põltsamaa vallas, mis hiljem ühendati Vana-Põltsamaa vallaga üheks Põltsamaa vallaks. Ta vanemad olid talupidajad – Põltsamaa linna vahetus läheduses, jõe kaldal asuva Pardi talu omanikud. Raamatu autor alustab oma suguvõsa käsitlust Pardi talu 18. sajandi peremehest Mihkel Meritsast. Seega on perekonnaloos seisukohalt ebatäpne I köite tiitellehel esitatud aastaarvude 1631–1940 esimene number. Autor ise märgib oma kommentaaris, et aastaga 1631 on ta tahtnud ära märkida Eesti esimese trükikoja, milleks oli Tartu Ülikooli trükikoda, asutamisaastat. Seega on autor oma mälestuste köidete tagapõhjuna pidanud trükiasjandust tähtsamaks perekonnaloost, aga ka ajaloost laiemalt.

Asudes kõigepealt siiski perekonnaloos juurde, mis ka raamatute pealkirjas on esikohal, märgime autori esitusest, et Mihkel Meritsa hilisemaks järglaseks Pardi talu peremehena oli Ado Merits, kelle peres sündis 11 last. Nendest poeg Hansu viis sama Võhma küla mees, meie kultuuriloos üldtuntud Karl August Hermann, Tallinnasse trükiladumist õppima ning nii sai temast selle ala üks esimesi meistreid Eestis, ühtlasi esimene selle elukutse mees sellest perekonnast. Trükiasjandus sai perekonna traditsiooniks, mille käsitlemine jookseb läbi ka vaadeldavatest raamatutest. Nende raamatute üks iseloomujooni on see, et autor ei esine

¹⁰ J. Kronberg. Tiibhobu märgi all. Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2002. A. Valmas. Eestlaste kirjastustegevus välismaal. Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, Tallinn, 2003.